

RÖYA QƏHRƏMANOVA
ADPU, XDM, müəllim
omerqehreman@mail.ru

AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN FRAZEOLoji XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Şivə idiomatikasındakı qədim türk sözlərinin semantik xüsusiyyətlərini öyrənərkən qohum dillər arasındakı ümumi və ortaq cəhətləri unutmaq olmaz, çünki bu ümumilik qohum dillərin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq çoxala, yaxud da azala bilər. Şivə frazeologiyasını qədim türk dili ilə müqayisə etdikdə onların ortaq məna postulatlarını, semantik bütövlüyünü müəyyənləşdirmək bir o qədər də çətinlik törəmir, lakin bunların ifadə üsullarında, fonetik tərkibində, semantik qatında fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Türk sistemli dillərin frazeoloji qatında idiomatikləşmə necə getmişsə, şivələrində də eyni inkişaf xətti ilə davam etmişdir. Bunları tədqiq edərkən, izləyərkən onlarda integral əlamətlərdən, ümumi və xüsusi cəhətlərdən bəhs etmək zərurəti meydana çıxır ki, məqalədə belə məsələlər təhlil edilir.

Açar sözlər: qədim türk sözləri, frazeoloji vahid, Azərbaycan şivələri, idiomatikləşmə, fonetik və semantik fərqlər, ümumtürk dilləri.

РОЯ КАХРАМАНОВА

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Резюме.

Изучая семантические особенности древнетюркских слов в диалектной идиоматике, не следует забывать об общих чертах между родственными языками, поскольку эта общность может увеличиваться или уменьшаться в зависимости от исторического развития родственных языков. При сравнении диалектной фразеологии с древнетюркским языком нетрудно определить их общие смысловые постулаты и смысловую целостность, однако в способах их выражения, фонетическом составе и смысловом слое проявляются разные аспекты. Подобно тому, как идиоматизация шла во фразеологическом слое языков тюркской системы, она продолжалась по той же линии развития и в диалектах. При их изучении и наблюдении возникает необходимость говорить об их неотъемлемых особенностях, общих и особенных аспектах, и такие вопросы анализируются в статье.

Ключевые слова: древнетюркские слова, фразеологизм, азербайджанские диалекты, идиоматизация, фонетические и семантические различия, общетюркские языки.

ROYA KAHRAMANOVA

**PHRASEOLOGICAL FEATURES OF ANCIENT TURKIC WORDS
IN AZERBAIJANI DIALECTS
SUMMARY**

When studying the semantic features of ancient Turkic words in dialect idiomatics, we should not forget the common and shared features between related languages, because this commonality can increase or decrease due to the historical development of related languages. When comparing Shīv phraseology with the ancient Turkic language, it is not difficult to determine their common meaning postulates and semantic integrity, but different aspects are evident in their methods of expression, phonetic composition, and semantic layer. How idiomaticization went on in the phraseological layer of the Turkic system languages, it continued along the same line of development in the dialects. While studying and observing them, it becomes necessary to talk about their integral features, general and special aspects, and such issues are analyzed in the article.

Key words: ancient Turkic words, phraseological unit, Azerbaijani dialects, idiomaticization, phonetic and semantic differences, common Turkic languages.

Ala çəkmək: “Dilə tutub sirr almaq” mənasında Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində işlənir (1, 40). “Ala çəxmək” frazeoloji birləşməsinin formalaşmasında iştirak edən “ala” sözü qədim türk dilində “hiylə” mənasında işlənən “al” sözü (2, 148) ilə bağlıdır. “Al” sözü Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış bir atalar sözünün tərkibində işlənmişdir “*avçı neçə al bilsə, ayı onca yol bilir (ovçu nə qədər ov hiyləsi, fənd bilirsə, ayı da o qədər xilas yolu bilir)*”. Bu söz iki hiyləgər adamın qarşılaşması zamanı deyilir” (3, 132). “Alabuydax olmaq” frazeoloji birləşməsində iştirak edən “ala” sözü də qədim türk dilində “al” sözü ilə bağlı olub, həm “pis”, həm də “rəngbərəng” mənalarını bildirmişdir. “Alabaydax” mürəkkəb struktura malik olan söz Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Qazax dialektlərində, Biləsuvar, Füzuli, Salyan şivələrində “pis sifətlə xalq arasında məşhur olan adam”, aralıq şivələrində (Göyçay, Kürdəmir) “rəngarəng” mənalarında işlənir (4, 18). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “çilgü at = al at” ifadəsində “çilgü” sözü “rəngbərəng” mənasında (çüyüt at) işlənmişdir (3, 424). “Çüvüt” sözü Kaşğari dönməsində bütün rəng bildirən sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara əlavə edilməklə işlədilmişdir (5, 162). Təbii ki, şivələrdə

“ala” sözü ona əlavə edilən “baydax” leksik vahidinin hesabına idiomatik şəkil almış, frazeoloji vahid kimi funksionallaşmışdır. Lüğətdə “ala” sözü “insanın işində gizli şeylər” anlamında izah edilmişdir ki, həmin şeylərdən biri də “pis” xüsusiyyətlərdir. “Ala” sözü Kaşğari dönməsində bir məsəlin təşkilində çıxış edərək məcazlaşaraq frazeoloji vahid kimi funksionallaşmışdır: *“nisi alası içtin, yıldı alas; tastın = adamın alası içində, heyvanın alası çölündədir (dışındadır)*. Bu yaltaqlanaraq müxalifət və xəyanətini gizləyən adam haqqında deyilir” (3, 155). “Ala” sözü “dil” sözünə qoşularaq Qazax dialektində “ala – dilə tutmaq” frazeoloji birləşməsinə formalaşdırmış və “hiylə” mənasında işlənir (5, 9). Bu mənə qədim türk dilindəki anlaqlarla bu və ya digər şəkildə eyniyyət təşkil edir. Araşdırmalarımız göstərir ki, “ala” komponentli frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin “alağuz” (Qazax, Şəmkir), “ikiüzlü // yaltaq // xəbərçi” mənalarında, “alalamax” “əl çəkməmək” mənasında, “alataş eləmək” şəklində “yormağ” (Cəbrayıl) mənasında, “alğax-çulğax danışmaq” – “qarışıq, ağıla gələn danışmaq” (Gədəbəy, Basarkeçər) mənasında işlənir (6, 11-12).

Başqıncax eləmək: Frazeoloji birləşmənin birinci tərəfindəki sözün əsasını “başqa” sözü təşkil edir, əslində bu söz tarixən “buz (feil)” və -qı (şəkilçi) modeli əsasında yaranmışdır. “Buşqu” düzəltmə feili Kaşğarinin “Divan”ında “başruk” şəklində işlənərək, “başqı, təzyiq” mənasında qeydə alınmış və lüğətdə bir məsəlin tərkibində çıxış etməsi də göstərilmişdir: *“yer basruku tağ, budhun başruku bəy = yerin başqısı dağ, elin başqısı bəydir*”. Çünki insanları bir arada tutan onlardır (3, 453). Azərbaycan dilinin Qazax dialektində əsasını “başqı” sözü təşkil edən “başqıncaq” düzəltmə sözü morfoloji göstəricilər hesabına şəklini genişləndirərək “tapdalamaq, ayaqaltı etmək” mənasında işlənir (6, 35). İstər qədim türk dilindəki “başrut”, istərsə də dialekt arealında işlənən “başqıncaq” sözləri “başmaq” feilindədir və həmin frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar, yəni tarixiliklə müasirlik arasındakı anlaqlar bir-birinə müqabil gəlir.

Qaramat basmaq: Frazeoloji birləşmənin formalaşmasında iştirak edən “qaramat” sözü Azərbaycan dilinin Borçalı, Gədəbəy, Göyçay, Kürdəmir, Qazax, Qax, Salyan, Ucar dialekt və şivələrində tək formada işlənərək “dərd, kədər, qəm-qüssə; dərdli, qəmli, qüssəli” frazeoloji birləşməsinin tərkibində çıxış edərək “dərd, qəm basmaq” (Gədəbəy) mənasını bildirir (6, 309). “Qaramat” sözü qədim türk dilində “karamunq” şəklində bir məsəlin tərkibində məcazlaşaraq işlənmişdir: *“kara munq keçməgincə kara Yalğa keçmə = qara bəla gəlmədikcə kara Yalqunu keçmə*”, (qara bəla gəlmədikcə, məcbur qalmaqadək bu sıldırım yeri keçmə, çünki sərtidir və həmişə qarlıdır) (5, 34). Bu qədim türk sözü frazeoloji tərkib yaradaraq arxaik mənasını dilimizin şivə areallarında qoruyub saxlamışdır. Güclü fonetik dəyişikliyə məruz qalmış şivələrdəki “qaramut” və “Divan”dakı “karamunq” sözlərinin əsasında “kara // qara” rəng bildirən leksemi dayanır və hər iki sözlü leksik vahiddən intişar

taparaq həm həqiqi, həm də məcazi mənalar ifadə birləşmələrində aktiv fəaliyyət göstərir.

Bət tüsməx: Bu frazeoloji birləşmənin birinci tərəfindəki “bət” sözü Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “bərt” fonetik tərkibində işlənmiş və “yara-bərəyə bulaşdırmaq” mənası göstərilmişdir (2, 86). “Bərt // bərtti” feili lüğətdə cümlə strukturunda da verilmişdir: *“ol anınq əliyin bərtti = o onun əlini yara-bərə elədi”*. Bir adam hər hansı bir şeyi yaralasa və ya qırsa, yənə belə deyilir: *bərtər = bərtmək* (5, 367). Dialektoloji lüğətlərdə “bərt” sözündə “r” samitinin düşümü nəticəsində yaranmış və mənasını dəyişməyən “bərt” sözü qeydə alınmış və mənası “dilini üstünə kiçik sızmaq çıxmaq” mənası göstərilmişdir (6, 48). “Bət” sözü Azərbaycan dilinin Gədəbəy və Şəmkir şivələrində həm tək forması ilə, həm də frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənərək “sızmaq, yara” mənasını ifadə edir. Məlum məsələdir ki, qızdırma, insan bədəninin temperaturunun yüksəlməsi nəticəsində onun dilinin ucunda, üst hissələrində kiçik sızmaqlar, uçuqlar əmələ gəlir. Bunun mənası “sızmaq” feili ilə bağlı olub, “sız” və “ağ”, yəni kök+şəkilçi modelində formalaşmış və “yanma” deməkdir, çünki soyuqdayma xəstəliyi nəticəsində insanın temperaturu normadan artıq yüksəlir ki, bu da “yanma” kimi izah edilməlidir. Sızmaq, uçmaq, yara sinonim variantları ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivə areallarında xeyli sayda frazeoloji birləşmələr yaranmışdır və bunlara nümunə kimi “dilini sızmaq çıxсын”, “dilini yaman yara vursun”, “dilini ağzında ot tutub yansın” və s. qarğış deyimlərini göstərmək olar. “Sızmaq” sözünə sinonim variant kimi “uçmaq” sözü də işlənməkdədir.

Man bilmək: Bu frazeoloji vahid “eyib eləməx” mənasında Azərbaycan dilinin Ağsu, Lənkəran, Bakı, Şamaxı dialekt və şivələrində işlənir (7, 315). Hüseyn Bayramov “man tutmaq” frazeoloji birləşməsinin birinci tərəfindəki “man” sözünün əsas götürərək onu “adətən kənar hesab etmək” mənasında etimologiləşdirmiş və “man” sözü ərəb dilindəki “mön” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması kimi izah etmişdir (8, 75). Tədqiqatçının “man tutmaq” frazeoloji vahidinin mənasını düzgün izah etsə də, onun alınma söz kimi verilməsini düzgün hesab etmirik. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “man” sözü vardır və onun mənası “qurşanmaq, batırmaq” kimi əks olunmuşdur (2, 364). “Man” sözünün “eyib” mənası ilə “qurşanmaq, batırmaq” mənaları hazırda bir-birindən çox da uzaqlaşdırılmamışdır, semantik cəhətdən bunlar çox yaxındırlar. Azərbaycan dilinin şivələrində “Hamıya man, mənə dedaman” regional atalar sözünün tərkibindəki “man” sözü də “eyib, nöqsan, günah” mənasını ifadə edir və həmin mənada Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Vədi, Qarakilsə, Zəngibasar şivələrində işlənir (1, 271). “Man” sözünün digər bir mənası haqqında B.Əhmədov göstərir ki, “bu söz toponimlərdə “qoyun” mənası bildirir, Manqışlaq kəlməsi “qoyun qışlağı” deməkdir. “Quyruqman” mürəkkəb sözündə “man” kəlməsi “yekəquyuqlu” anlamını bildirir (9, 181).

Ağziisti: Mürəkkəb struktura malik olan bu frazeoloji vahid “isim + isim” modeli əsasında formalaşmış və Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz

şivələrində “çətinlik görməyən”, “qorxmaz, pis nəticə verə biləcəyini fikirləşməyən” mənalarını bildirir, həmçinin bu frazemın genişləndirilmiş forması “ağzı isti yerdə” Çəmbərək şivəsində işlənərək “çətinlik çəkməyən, bərkə-boşa düşməyən” mənalarını ifadə edir (1, 36). Hər iki frazeoloji birləşmənin tərkibindəki leksik vahidlər nominativ mənə daşıyır və isti sözü “od” sözünə sinonim variant kimi işlənir. “Ağzı” sözü nominativ mənadan əlavə xeyli sayda idiomatikleşmiş birləşmənin tərkibində işlənərək Azərbaycan şivələrində məcazi mənə bildirən birləşmələr yaradılmışdır, yəni “ağzı” sözü çoxmənalı leksik vahid olmaqla idiomatik ifadələrin yaranmasında böyük rol oynamışdır. İ.Rəhimzadə frazeoloji vahidlərin mənalarından bəhs edərkən onun komponentlərinin mənası məsələsinə də toxunmuş və “ağzı” sözünün iştirakı ilə yaranmış frazeoloji vahidlərin sayının şivələrdə 70-dən çox olduğunu göstərmişdir: *Ağzıpərtov, ağzına çullu dovşan sığmayan, ağzıdağınıq, ağzıyaman* və s. Tədqiqatçı “ağzı” sözünün çoxmənalılığını semantik əlaqədə olduğu leksik vahidlərlə kompakt şəkildə doğru izah etmişdir (10, 13). “Ağzı” sözünün məcazlaşma meyarlarını ən qədim atalar sözləri və məsəllər mətnləri üzrə müəyyənləşdirdikdə effektiv elmi-nəzəri fikirlər meydana çıxarmaq olur, çünki həmin sözün, frazeoloji vahidin tərkibindəki mənası mətndən asılı olub, onları əhatə edən başqa sözlərlə əlaqədə daha aydın şəkildə konkretləşir. Kaşğari “Divan”ında “ağzı” sözü bir məsəl mətnin tərkibində belə işlənir: *“ot tesə, ağzı köyməs = od deməklə ağzı yanmaz”* (Bu, dediyi sözü dananlar üçün işlədilir) (3, 117). “Divan”da “ağzı” sözünün çoxmənalılığı daha çox diqqəti cəlb edir: “Ağzı” = çayın, su tuluğunun, səhəngin, küpün və quyunun ağzı” (3, 127). “Ağzı” sözü “insanın və heyvanın ağzı”. Həmin söz bir məsəldə də işlənmişdir: *“ağzı yesə, göz uyudhur” = “ağzı yesə, göz utanar”* (3, 127). Qısaca olaraq deyə bilərik ki, “Divan”da “ağzı” sözü ilə bağlı həm həqiqi, həm də məcazi mənalarda 20-dən çox sabit və sərbəst söz birləşmələri cümlə tərkibində öz əksini tapmışdır (2, 22). “Ağzı isti yerdə” frazeoloji vahidinin tərkibindəki bütün leksik vahidlər ədəbi dilimizə məxsusdur, lakin onun semantik səciyyə kəsb etməsi şivə areallarında formalaşmasına dəlalət edir.

Öj düşməx: “İncimək, əl çəkməmək” mənasında Qərbi Azərbaycanın İrəvan şivəsində işlənir (1, 296). Feili frazeoloji birləşmənin birinci komponentindəki “oj” sözü Çəmbərək şivəsində “tərs”, Ağbaba, Çəmbərək şivələrində isə “fikirdə, düşüncədə, xasiyyətdə bir-birinə zidd, düşmən” mənalarını bildirir (1, 295-296). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “oj” sözü “oç” fonetik tərkibində işlənmiş və şivələrdə aldığı formaya qədər “ç-c-j” samit əvəzlənmələri ilə müşayiət olunmuşdur. Mücərrəd anlayış bildirən “oç” sözü “Divan”da “qisas, intiqam, kin” mənasında bir şeir mətnində işlənmişdir:

*“Öç, kək kamuğ kisininq,
Yalınquk azz alım bil,
Edhgülünüq uğança,
Əliginq belə təlim nil.”*

Bilki, qisas başqasından alınacaq bir borc kimidir, gücün yetən qədər qonağa, qərribə hörmət elə (3, 117).

Müqayisələr göstərir ki, istər qədim türk yazılı abidələrindəki, istərsə də şivələrdəki “oj düşməx” və “öç almaq” frazeoloji birləşməsinin fonetik tərkibində, strukturunda müəyyən fərqlər olsa da, ifadə etdiyi məna bir-birinə eynidir və bu frazeoloji vahidin qədim dövrlərdə türk dillərində işlənməsi göstərir ki, bu, “Divan”ın yaradılmasından çox-çox əvvəlki dövrlərdə türk dilinin qəbilə və tayfa dillərində işlədilmişdir və izlərini şivə areallarında qoruyub saxlamaqdadır.

Mədəsi azmax: Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə şivəsində bu frazeoloji vahid “xəstələnmək” mənasında işlənir (1, 53). “İsim + feil” qəlibi üzrə formalaşmış bu frazeoloji birləşmənin birinci komponentindəki “mədə” sözü insanın bədən üzvünün adını, ikinci komponentdəki “azmax” feili türk dilində qədim tarixə malik olub çoxmənalı söz kimi işlənmişdir və bu mənaların bəzilərinə “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik: “*Azmaq (feil) – yolunu azmaq, haqq yolundan dönmək. Qaranqu dün içində yol azsan, umun nədir?*” (11, 7); *Azıb gəlmək – gözləmədən gəlmək, qəfil gəlmək, “Azıb gələn qəzayı tənri savsın, xanım hey*” (11, 9); *əməli cəmaq – doğru yoldan çıxmaq, “Ay əməl nəmiz, feili dönmüş, qadir allah, ağ allah ağ alnına qada yazmış!*” (11, 4). “Azmax” feili Mahmud Kaşğarının “Divan”ında həm “uzuk”, həm də “uzukmunq” şəkillərində qeydə alınmış və “qaçan, yoldan çıxan” mənaları göstərilmişdir (3, 135). İnsanın da mədəsi müəyyən səbəblər ucbatından pozula bilir, funksiyasında dəyişiklik baş verərək xəstələnməyə bilər və beləliklə də “mədəsi azmax” konstruksiyası mənasını bir qədər də genişləndirərək həmin qəbildən olan frazeoloji vahidlərin kəmiyyətə artırılmasına xidmət göstərmiş və bu proses ədəbi dildə baş verdiyi kimi, sözlərdə də özünü göstərərək dilimizin semantik resurslarını zənginləşdirmişdir.

Qan dərrəmex: “İsim + feil” qəlibi üzrə yaranmış bu frazeoloji vahid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənmişdir: “Qan dərlədi çapdırayım sənin üçün” (11, 13). Orxon-Yenisey abidələrində “dər” ismi “tər” şəklindədir: “*Tığ at kudrukın tüyüp tiyrət yazıq kodu yadrat tokuz kut üçürgüp, topu uluğ ança tərütəin – tir – boyu çapdır, doqquz qat bağlı, bütük (başçımız) eləcə tərləsin – deyir* (12, 84). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “tər” sözü vardır: “*ər tər boldı*” = adam utandı, tərlədi, xəcil oldu (3, 338). Ən qədim dövrlərdən “tər” sözünə müəyyən morfoloji göstəricilərin artırılması yolu ilə feil düzəldilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “tər” sözü tələffüz olunduğu kimi, yəni t → d fonetik hadisəsi ilə yazıya alınıb. “Tər” sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası və hətta orfoepiyasında dastandakı yox, “Orxon-Yenisey” abidələrindəki formasına uyğun işlənir. Maraqlıdır ki, dastanda rast gəlinən “dərləmiş” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eyni ilə mühafizə olunmaqdadır. Yəni qərb şivələrində təkcə “tərrəmiz” yox, həm də “dərrəmiz” variantına təsadüf olunur. M.Şirəliyevin fikrincə, “t” səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az hallarda

özünü göstərir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə, əsasən, Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. *Dər < tər*, dərdiyyət düşdü” fikirləri də dialektizmi təsdiqləyir (13, 39).

Söz anğırmax: “İsim + feil” modeli əsasında formalaşmış bu frazeoloji birləşmənin ikinci komponentində çıxış edən “anğırmax” feili Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində işlənir və “başə düşmək, anlamaq” mənasını bildirir: – Onun sözlərin anğırmax olmur (14, 24). “Anğırmax” feili Kaşğarının lüğətində “anqladı” fonetik variantında işlənmiş və müəllifin dediyi bir cümlədə frazeoloji birləşmə statusunda çıxış etmişdir: “*ol sözüg anqladı*” = *o, sözü anladı*. Bu, oğuz dilindədir və başqasında da belədir: anqlar, anqlamak (3, 312). “Anqlamak” feilinin şivədə “anğırmax” fonetik tərkibinə düşməsi türk dillərinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. İstər şivədəki, istərsə də qədim türk dillərindəki frazeoloji vahidin semantik tutumu tam eyniyyət təşkil edir. “Anğırmax” və “anqlamak” fonetik tərkibindəki feilin qədim kökü “anı” sözüdür və mənası “yaddaş” deməkdir. Deməli, “anğırmax // anqlamak” feili isimdən düzəlmiş sözdür. Kaşğari dönməndən əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu sözün həm isim kimi “anı”, həm də feil kimi “andırmaq” formalarına təsadüf olunur. Məsələn, *isim kimi*: – *anı – yaddaş: Anısı anıtmaq – yaddaşı canlandırmaq*: “Dədənin anısı anıtdı, tənriyə sıqındı” (11, 84). Feil kimi: *Andırmaq: andırmaq, yada salmaq: ola kim, mənim keçmiş günümü andırmayasan* (11, 246). Ə.Tanrıverdi göstərir ki, “şivələrimizdə, xüsusən də qərb şivələrində “anlamaq” feili “ənrəməx” (boğuş səs çıxarmaq) şəklində mühafizə olunur: “*Buğa buğoyu görüb ənrədi*.” Bu mənada “Aslan kimi anradı” cümləsindəki “anramaq” feili mətnin müasir şəklində “nərildəmək” sözü ilə əvəz olunmalı, ya da eynilə saxlanıb dialekt leksikasına istinadən izah olunmalıdır (12, 32). Bu da onu bir daha göstərir ki, əsasını “anı” sözü təşkil etmiş xeyli sayda leksik vahidlər çoxmənalılığa doğru türk dillərində, o cümlədən dialekt və şivə areallarında böyük və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Təkcə bir faktı qeyd edə bilərik ki, kökünü “an” sözü təşkil edən və Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Vədi, Zəngibasar, Kalinino şivələrində isim kimi çıxış edən “andır” (sahibsiz paltar, ölü paltar), “andırmax” feil kimi işlənən (Çəmbərək, Kalinino) “sahibsiz olmaq, yada salmaq, xatırlatmaq” və “andıra qalmax” frazeminin “hədəər getmək” (1, 45) mənaları və formaları bir qədər dəyişmiş, mənalar zənginləşmiş, tamamilə çoxmənalılıq xüsusiyyətləri yaratmışdır. Bu mənaların demək olar ki, hamısında bu və ya digər parametrlər üzrə “yaddaş” anlamı mühafizə olunub saxlanılmışdır.

Qutu qurumax: “İsim + feil” qəlibi üzrə yaranmış bu frazeoloji vahidin birinci komponentindəki “qut” sözü k-q samit əvəzlənməsi ilə Azərbaycan dilinin şivə arealları üçün xarakterikdir. “Kut” variantı Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmiş və mənası “*qut, uğur, dövlət, bəxt, tale, səadət*” göstərilmişdir (2, 350). Lüğətdə bir məsələnin tərkibində işlənməsi də göstərilmişdir: “*uma kəlsə, kut kəli* = *qonaq gəlsə, kut gələr*” (3, 156). Lüğətin digər bir yerində “kut buldu” ifadəsi “bəxt buldu, səadət tapdı” (15, 147) anlamındadır. Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində

“ürəyində qut olmaq” frazeoloji vahidi “azca yeməklə taqəti olmaq”, Qarakilsə şivəsində “qut olmaq” ifadəsi “ürəkdə dözümlü olmaq”, Meğri şivəsində “qutdan düşmək” ifadəsi “gücdən, taqətdən düşmək, iştahı olmamaq” mənalarını bildirir (1, 258). “Qutu qurumax” frazeoloji vahidi Qarabağ və Qazax şivələrində “matı-qutu qurumax” sabit söz birləşməsinin ekvivalenti kimi işlənir və “nitqi tutulmaq” mənasını bildirir (16, 257). Azərbaycan ədəbi dilində “təbrik etmək” ifadəsi yerində Türkiyə türkcəsində “kutlamak // kutlulamak”, başqırd türkcəsində “kotlav”, qırğız türkcəsində “kuttiktav”, qazax türkcəsində “kuttatö”, özbək türkcəsində “kutlamak”, tatar türkcəsində “notlav”, türkmən türkcəsində “gutlamak”, uйğur türkcəsində “kutiklimak” sözlərindən istifadə edilir (18, 522-523). “Təbrik etmək” məqamında çağdaş türk dillərində istifadə edilən bu sözün alt qatında “*can, həyat, güc, ruh, xoşbəxtlik, səadət, firavanlıq, uğur*” kimi mənalar yatır ki, bütün bunların hamısı Kaşğari dövründəki mənalarla eyniyyət təşkil edir. “Kut” sözü türk dilində “*yaxşı əlamət; xoşbəxtlik; qida*; türkmən dilində “*xoşbəxtlik*”; Altay dilinin çalkan dialektində “*can*” mənalarında işlənir (17, 577).

Nəticə. Azərbaycan dilinin şivələrində müəyyən miqdar frazeoloji vahidlər vardır ki, onların baş sözlərinin əksəriyyəti leksik mənə ifadə etmə imkanlarına malik olmaqla qədim türk dillərində də mövcuddur. Təhlillərimiz göstərir ki, frazeoloji birləşmələr ad komponentinin çoxu, feil komponentinin demək olar ki, hamısı müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq şivələrdə müstəqil, yaxud da söz birləşməsi modelində işlənən leksik vahidlərdir. Şivə frazeoloji vahidlərinin müəyyən hissəsi tarixən ümumtürk dilləri üçün ortaqlı olmuş və bu, çağdaş dövrdə də qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
2. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. IV cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 752 s.
3. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. I cild, (tərcümələrdən Z.Əskər), Bakı, “Ozan”, 2006, 512 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 568 s.
5. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. III cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (L - M), Ankara, 1999, 374 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1964, 510 s.
8. Bayramov İ. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1978, 176 s.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.

10. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения Азербайджанского языка. Афтореф. канд.дисс. Баку, 1967, 71 стр.
11. “Kitabi – Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
12. Tanrıverdi Ə. Dədəm Qorqudun sözü. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 264 s.
13. Tanrıverdi Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2002, 164 s.
14. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 568 s.
15. Kaşğarı M. Divani-lüğət-it-türk. II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
16. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
17. Турецко-русский словарь. Москва, издательство «Русский язык», 1977, 1050 стр.
18. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüyü. I hissə, Ankara, 1993, 1183 s.

Rəyçi

f.e.d., prof. Mahirə Nağı qızı Hüseynova